

**CONSIDERAȚII DESPRE REFORMA LITURGICĂ
ROMÂNEASCĂ DIN SEC. AL XVII-LEA:
MOLITFELNICUL DE LA BĂLGRAD***
- CONSIDERATIONS ON THE ROMANIAN LITURGICAL REFORM
IN THE 17th CENTURY: THE EUCHOLOGION OF BĂLGRAD -

Dr. Mihail K. QARAMAH,
Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia
ROMÂNIA,
Email: mihailqaramah@gmail.com

ABSTRACT

This paper discusses the place of the Romanian Euchologion printed in 1689 at Bălgrad (today Alba Iulia, Romania) in the liturgical reform of the Orthodox Church of Transylvania during the 17th c. The author aims to establish that the apparition of the Euchologion of Bălgrad was not only the product of Calvinist Reformation, which insisted on the translation of the liturgical orthodox texts into the vernacular language, but also the result of the liturgical reform undergone by the Orthodox Church of Wallachia. After a summary presentation of the context of liturgical reform in the Romanian Church during the 17th century, the author offers a brief comparison of the contents of the Euchologion of Bălgrad and the Slavonic Trebnik printed at Câmpulung (Wallachia) in 1635, which inaugurated the domination of the Ruthenian liturgical practice in the Church of Wallachia, as an effect of the church reform supported by Metropolitan Peter Mohyla of Kiev. The comparison led to the conclusion that the former was mostly a Romanian translation of the latter, with some adaptations, which reflect either local usages or changes caused by the dynamic of the liturgical practice. The apparition of the Euchologion of Bălgrad aimed the correction and standardization of the byzantine-slavic rite in Transylvania and the initiation of the faithful through the translation of euchological texts into the vernacular. Its large circulation through manuscript copies until the 19th century demonstrates the value of this book in the liturgical life of the Romanian Orthodox Church of Transylvania.

Keywords: Trebnik/Molitifelnic/Prayer-book; Romanian orthodox liturgy; Peter Mohyla; byzantine-slavic rite;

INTRODUCERE

Dintre Molitifelnicele românești tipărite în cursul veacului al XVII-lea, cel de la Bălgrad (= *BLG*), ce a văzut lumina tiparului în anul 1689, s-a bucurat, probabil, în ultimele decenii, de cea mai mare atenție a cercetătorilor. Acest fapt s-a datorat interesului deosebit oferit acestei tipărituri de liturgistul D. Vanca, care a întreprins o cercetare sistematică a

* Această lucrare reprezintă versiunea finală a referatului cu același titlu, susținut în cadrul Sesiunii științifice anuale dedicate Zilei Naționale a României, „Unitate, continuitate și independență în istoria poporului român. 103 ani de la Marea Unire (1918-2021), Secțiunea „Museikon”, organizată de Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, în perioada 25-26 noiembrie 2021.

conținutului *BLG*, concretizată într-o serie consistentă de studii și articole¹. Totodată, ca urmare a muncii unui colectiv format din A. Dumitran, A. M. Gherman și D. Vanca, în anul 2009, apare o reeditare a *BLG*, împreună cu textul transliterat și cu un studiu introductiv tripartit: istoric, filologic și teologic². Cu toate acestea, din cercetările anterioare lipsește analiza comparată a conținutului *BLG* cu tipăriturile și manuscrisele slavone și bilingve din spațiul românesc³, încât unele dintre concluziile respectivelor cercetări trebuie tratate cu prudență. Astfel, rămân anumite întrebări ce necesită răspunsuri amănunțite. Scopul acestei lucrări este de a răspunde, pe cât este posibil în stadiul actual al cercetării, următoarelor întrebări: (1) care sunt modelele evhologice aflate la baza editării *BLG*? și (2) care este însemnătatea *BLG* în procesul reformei liturgice românești din secolul al XVII-lea?

1. NECESITATEA REFORMEI LITURGICE ÎN BISERICA ORTODOXĂ DIN TRANSILVANIA, ÎN SEC. AL XVII-LEA

În secolele XVI-XVII practica liturgică în Transilvania era caracterizată de diversitatea formularelor întrebuințate. Influențele sud-slave veneau cu preponderență din Țara Românească, unde, în anul 1545, se tipărise Molitfelnicul de la Târgoviște⁴, cel mai probabil o copie după Molitfelnicul de la Gorazde din anul 1523⁵, exponent așadar al tradiției

¹ De pildă: Dumitru A. Vanca, „Sfințirea cea mică a apei» în secolul XVII în Transilvania. Considerații pe marginea Molitfelnicului de la Bălgrad 1689”, *«Annales Universitatis Apulensis» Series theologica* 2/2002, pp. 97-122; „Rânduiala tainei «Sfântului Maslu» în secolul XVII în Transilvania. Considerații pe marginea Molitfelnicului de la Bălgrad 1689”, *«Annales Universitatis Apulensis» Series theologica* 4/2004, p. 82-124; „O practică liturgică evitată și uitată: Rânduiala la ieșirea cu greu a sufletului. Considerații pe marginea unui text din sec. XVII – Molitfelnicul de la Bălgrad 1689”, în *Sensul vieții, al suferinței și al morții. Simpozion Internațional. Alba Iulia, 29 februarie-2 martie 2008*, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2008, pp. 546-566; „Cultul Bisericii Ortodoxe din Transilvania la sfârșitul sec. XVII, reflectat în Molitfelnicul de la Bălgrad, 1689”, *Altarul Reîntregirii* 3/2009, pp. 129-156; „Rânduiala Cununii în Molitfelnicul românesc din secolul XVII”, *Altarul Reîntregirii* 3/2010, pp. 63-84; „The Order of Funeral Services in the Romanian Orthodox Church at the End of the 17th and Beginning of the 18th Century, Reflected into the first Romanian Printed Books”, în M. Rotar, A. Teodorescu (eds.) *Dying and Death in 18th-21st Century Europe*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2011, pp. 57-68; „Tainele de restaurare în Biserica Ortodoxă după Molitfelnicul lui Ioan Zoba din Vinț (1689)”, în I. Tulcan et alii (eds.), *Taina Sfântului Maslu. Implicații eclesial-liturgice și terapeutic-pastorale. Simpozion Național de Teologie Liturgică, Arad, 27-28 martie*, Edit. Universității „Aurel Vlaicu”, Arad, 2012, pp. 155-177; „Spovedania: marile etape istorice”, în Viorel Sava, Lucian Petroaia (eds.), *Vocație, slujire, jertfelnicie: cinstire și recunoștință părintelui prof. Nicolae D. Necula la împlinirea vârstei de 70 de ani*, Edit. Basilica, București, 2014, pp. 699-720. O parte din aceste lucrări au fost ulterior re-tipărite în Dumitru A. Vanca, *Paradigme liturgice în sec. 17. Ioan Zoba din Vinț și evoluția liturghiei românești*, Alba Iulia, Edit. Reîntregirea, 2016.

² Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman, Dumitru A. Vanca (eds.), *Molitfelnic. Bălgrad. 1689-2009*, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2009.

³ Am încercat să umplu o parte din această lacună în teza mea de doctorat: Mihail K. Qaramah, *O istorie a Molitfelnicului românesc. Evoluția formularelor Sfintelor Taine (sec. XVI-XVII)*, Teză de doctorat [nepublicată], Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia, 2021.

⁴ Pentru acest Molitfelnic a se vedea Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, tomul I, Atelierele Grafice „Socec & Co.”, București, 1903, pp. 23-29; cuprinsul Molitfelnicului este redat la pp. 27-29 este incomplet.

⁵ Un exemplar aproape complet al ediției Molitfelnicului de la Gorazde se păstrează la Biblioteca Sfântului Sinod din București (a se vedea Policarp Chițulescu, *Cartea slavă din Biblioteca Sfântului Sinod – secolele XVI-XVIII*, Edit. Dynasty Books Proeditură și Tipografie, București, 2020, pp. 34-38; cuprinsul Molitfelnicului la pp. 35-36).

sârbești. Ms. transilvan *Mitr. Sib. 7* (sec. XVI)⁶ urmează, de pildă, pentru o parte din rânduielile cuprinse într-însul, formularelor incluse în Molitfelnicul târgoviștean; totodată, ms. *BAR sl. 497* (sec. XVI), copiat în Banat⁷ și ms. *BAR sl. 727* (a. 1669)⁸ pot fi incluse în categoria Molitfelnicilor de tip „sud-slav”. Concomitent, circulau în bisericile transilvane și formulare est-slave, mai exact rutene, ce se înmulțesc din secolul al XVII-lea; amintim, de exemplu, mss. *BAR Cj. sl. 6/a* (sec. XVI)⁹, *Iași BCU I-27* (sec. XVII)¹⁰, *BAR rom. 5910* (a. 1673, Bihor)¹¹, *Mitr. Sib. 18* (a. 1675)¹², *BAR rom. 5636* (a. 1676)¹³ etc., ultimele trei fiind copiate în limba română.

Tipărirea cărților liturgice în limba română începe în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, sub patronajul Reformei protestante, protagonistul fiind diaconul Coresi¹⁴; astfel, în anul 1561 apare *Tetraevanghelul* românesc, în 1563 – *Apostolul*, în 1567 – *Tâlcul Evangheliilor și Molitfelnicul*¹⁵, iar în 1570 – *Psaltirea și Liturghierul*. Tipărit ca o anexă la așa-numita *Cazanie I*, cum mai este cunoscut *Tâlcul Evangheliilor*, „molitfelnicul” lui Coresi este, de fapt, o traducere prescurtată după *Agenda* tipărită în maghiară de Gáspár Heltai la Cluj, în două ediții (1551 și 1559)¹⁶. Deși ritualurile descrise (Molitvele, Botezul, Cununia, Cuminecătura, Tipicul liturghiei, Vecernia, Slujba de dimineață, Cântece din psalmi și Evanghelie, Petrecătura morților) nu au nimic de a face cu ritul bizantino-slav¹⁷, presupusul „molitfelnic” fiind un instrument de propagandă calvină, destinat românilor convertiți la Reformă, totuși, această tipăritură a afectat într-o anumită măsură practica liturgică a românilor ortodocși. Astfel, influențe rituale ale „molitfelnicului” lui Coresi pot fi resimțite în cadrul ritualului cununiei din așa-zisul Molitfelnic de la Ighel, copiat de popa Mihai (sec. XVII)¹⁸ și din două mss. copiate de popa Ursu din Cotigleat: *BAR rom. 4641* (a.

⁶ Pentru mai multe detalii a se vedea: Pavel Cherescu, „Molitfelnicile manuscrise din Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului. Studiu istorico-liturgic”, *Revista Teologică* 4/1992, pp. 21-22.

⁷ Petre P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, Edit. Academiei Române, București, 2003, pp. 329-330.

⁸ Petre P. Panaitescu, Zamfira Mihail, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. III/1, Edit. Academiei Române, București, 2018, pp. 166-167.

⁹ Pentru mai multe detalii a se vedea Anca Libidov, *Manuscrisele slavone de la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române. Studiu monografic și antologie de texte*, Edit. Etnologică, București, 2020, pp. 63-65.

¹⁰ Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Republica Socialistă România*, vol. I: *Catalogul manuscriselor slavo-române din Iași*, Universitatea din București, București, 1980, pp. 23-24.

¹¹ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, B.A.R. 4414 – 5920, vol. IV, Edit. Științifică, București, 1992, pp. 429-430.

¹² Pentru mai multe detalii a se vedea: Liviu Streza „Trei manuscrise liturgice românești din sec. XVII-XVIII”, *Studii Teologice* 1/1986, pp. 119-121; Laurențiu Streza, „Rânduiala Tainei Sfântului Maslu, după manuscrise liturgice din Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului”, *Ortodoxia* 4/2012, pp. 14-15.

¹³ Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, p. 358.

¹⁴ Pentru un studiu recent privind activitatea diaconului Coresi în contextul propagandei protestante în Transilvania a se vedea Ion Croitoru, „Deacon Coresi (c. 1510 - c. 1583) and his activity as a printer in the context of the 16th century protestant propaganda”, *Icoana Credinței* 14/2021, pp. 37-75.

¹⁵ Pentru ediția critică a se vedea Vladimir Drimba (ed.), *Coresi, Tâlcul Evangheliilor și Molitfelnic românesc*, Edit. Academiei, București, 1998.

¹⁶ E. Dăianu, „Un Molitfelnic calvinesc pentru români”, *Răvașul* 6/1908, pp. 168-181.

¹⁷ A se vedea Vanca, *Paradigme liturgice*, pp. 84-87.

¹⁸ Ioan Turcu, „Popa Mihai, un interesant copist din secolul al XVII-lea”, *Biserica Ortodoxă Română* 11-12/1973, pp. 1268-1289.

1676)¹⁹ și *BAR rom. 4151* (ante 1692)²⁰, precum și în cadrul ritului botezului din acest ultim document. Chiar dacă cei doi copiiști au încercat să prelucreze o parte din rituri, inserând elemente specifice formularelor bizantino-slave, fondul eterodox nu poate fi contestat. Și celelalte rituri cuprinse în mss. *BAR rom. 4641* și *BAR rom. 4151* conțin influențe eterodoxe sau erori rituale ce sugerează, în primul rând, slaba pregătire a clerului, incapabil de a distinge formularele ortodoxe de cele corupte, și, în al doilea rând, lipsa de uniformitate liturgică în epocă. Chiar și în mss. al căror conținut evhologic poate fi considerat, în general, acceptabil din punctul de vedere al redactării specifice ritului bizantino-slav, pot fi întâlnite influențe confesionale; de pildă, în ms. *BAR rom. 4216* (a. 1688)²¹ aflăm o formulă baptismală declarativă, necorespunzătoare practicii ortodoxe, precum și prevederea săvârșirii „botezului” prin turnare²². De asemenea, atât în acest ms., cât și în altul anterior lui, *BAR rom. 5636*, Rânduiala Încununării mirilor debutează cu prevederea obținerii consimțământului mirilor²³. Aceste rituri hibride au fost deci în uz cel puțin în anumite locuri din Transilvania, în contextul Reformei protestante. Probabil, disponibilitatea unor asemenea formulare în limba română a reprezentat o atracție pentru clericii care nu înțelegeau mare parte din textele evhologice slavone²⁴, fapt facilitat și de pregătirea liturgică precară a acestora. Astfel, era necesară implementarea unei lucrări de revizuire și sistematizare a cărților liturgice, precum și o traducere unitară a textelor evhologice.

2. REFORMA LITURGICĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA: MOLITFELNICELE DE LA CÂMPULUNG ȘI IAȘI

Care era situația în celelalte două Principate românești? În Țara Românească, abia după 90 de ani de la tipărirea Molitfelnicul sârbesc la Târgoviște, se tipărește în anul 1635 un nou Molitfelnic la Câmpulung (= *CL*). Această carte de cult, comandată de domnitorul muntean Matei Basarab, este prima tipăritură din secolul al XVII-lea realizată în Țara Românească²⁵. Lipsa îndelungată a activității tipografice în domeniul cărților liturgice este explicată chiar de Matei Basarab în prefața *CL*, prin evocarea „deselor năvăliri și împresurări

¹⁹ Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, p. 41.

²⁰ Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. III, pp. 352-354.

²¹ Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. III, p. 380.

²² „Să-l ție nănașul cu mânele pre supt siori cu picioarele stea în albic cu fața spre apus. Popa toarne apă pre capu-i zicând: «Eu sluga lui Dumnedzău botezu pre tine robul lui Dumnedzău Imerek în numele Tatălui și a Fiiului și a Duhului sfânt amin». Întorcă pruncul cu fața spre răsărit și zică nănașul după popa: «Botează să fiin[ul] mieu Imerek în numele Tatălui amin». Toarne apă popa pre capul pruncului, zică «Și a Fiiului amin». Iară toarne apă zică: «Și a Duhului sfânt amin». Popa iară toarne apă pre pruncul și speale pre tot trupul”.

²³ Mihail K. Qaramah, „The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo-Romanian Euchologia (16th -17th century)”, *International Journal of Orthodox Theology* 11.3/2020, p. 159.

²⁴ Antonio Possevino (Transilvania, a. 1583), referindu-se la preoții români, spunea că „ei slujesc liturghia în limba rasciană sau sîrbă, în care spun că a tradus-o Sfîntul Ieronim. Și preoții lor care se numesc popi (...) nu înțeleg nici măcar ceea ce citesc, deoarece de cum au abia cunoștința buchelor, sînt ridicăți la preoție” (Maria Holban *et alii*, *Călători străini în Țările Române*, vol. II, Edit. Științifică și Enciclopedică/Edit. Academiei Române, București, 1968, p. 567).

²⁵ Dennis J. Deletant, „Slavonic Letters in Moldavia, Wallachia and Transylvania from the Tenth to the Seventeenth Centuries”, *The Slavonic and East European Review* 58.1/1980, p. 17.

ale diferitelor popoare, ale necredincioșilor și chiar ale unor credincioși, în diferite vremuri prin dreapta îngăduință a lui Dumnezeu, conduse spre pedeapsa noastră, și aceștia necruțând pe lângă celelalte toate, s'a întâmplat să fie și prădarea sfintelor biserici"²⁶, fapt care a făcut imposibilă întemeierea unei tipografii în Țara Românească. În acest context, Matei Basarab, dorind să astâmpere „foamea și setea” de „hrană și adăpare sufletească” a Valahiei, încearcă să convoace meșteri tipografi străini, printre care se numără și franciscanul de origine croată Rafail Levaković, care revizuiuse pentru tipar o serie de cărți liturgice în limba slavonă, pentru uzul slavilor de sud, însă acesta ajunge în Principat abia în anul 1638²⁷. Între timp, un răspuns pozitiv la apelul domnitorului vine din partea lui Petru Movilă, Mitropolitul Kievului, care trimite în Țara Românească o tiparniță cu cinci seturi de litere și o echipă pricepută de tipografi, condusă de Timotei Alexandrović Verbički²⁸. Stabilind sediul noii tipografii la mănăstirea Adormirii Maicii Domnului din Câmpulung, domnitorul poruncește întâi tipărirea unui Molitfelnic, „fiind [cartea] cea mai de trebuință cercetării bisericești”²⁹.

Prin tipărirea acestui *Trebnic* slav, de redacție ucraineană cu elemente medio-bulgare³⁰, domnitorul Matei Basarab a dorit să se înfățișeze ca un ocrotitor al Bisericii Ortodoxe din Balcani și al tradiției liturgice slave, *CL* având nu doar o destinație internă, ci și una ce depășea hotarele Principatului nord-dunărean: „Am poruncit să se dea la lumină după sfatul și învoirea obștească a tuturor celor cari cu noi au conglăsuț în adâncă înțelegere a acestei limbi și a credinței ... fie Moldovlahi și Ungrovlahi, Ruși, Sârbi sau Bulgari”³¹.

Valoarea deosebită a *CL* constă în schimbarea pe care o aduce practicii liturgice din Biserica Ungrovlahiei în secolul al XVII-lea. T. Grosu are dreptate când denumește *CL* „un *Molitfelnic mixt*, care reunea două tradiții liturgice”, însă nu aduce și argumente liturgice în sprijinul afirmației sale³². Într-adevăr, *CL* conține o serie de influențe ale tradiției liturgice rutene (de pildă, adăugarea, față de Molitfelnicul de la Târgoviște, a Rânduiei din ziua nașterii pruncului, includerea ritului tunderii în Slujba Botezului și a Mirungerii, prezența pericopelor evanghelice în cadrul Riturii Mărturisirii păcatelor, precum și a celor alternative pentru femei în cadrul Rânduiei Ungeriei bolnavilor etc.), modelul său principal fiind, după cum afirmă A. Raes, *Trebnicul* tipărit la Ostrog în anul 1606³³. Editorii *CL* nu au înlăturat însă cu totul caracteristicile tradiției slave sudice, ce se statorniciseră în practica locală (de

²⁶ Ioan Bianu, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, vol. IV, Atelierele Grafice „Socec & Co.”, București, 1944, p. 185.

²⁷ Dennis Deletant, „Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century”, *The Slavonic and East European Review* 60.4/1982, p. 484.

²⁸ Bianu, Simonescu, *Bibliografia*, vol. IV, p. 185; D. Deletant, „Rumanian Presses”, p. 485.

²⁹ Bianu, Simonescu, *Bibliografia*, vol. IV, pp. 185-186.

³⁰ Dan Simonescu, Damian P. Bogdan, „Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab”, *Biserica Ortodoxă Română* 56/1938, pp. 875-876; C. Cornescu, „Rânduiala Botezului în diferite molitfelnice slave și românești folosite în Biserica Română”, *Studii Teologice* 9-10/1961, p. 568.

³¹ Bianu, Simonescu, *Bibliografia*, vol. IV, p. 186.

³² Teofil Ștefan Grosu, *Molitfelnicele românești în raport cu originalele lor grecești. Studiu istoric, filologic și teologic*, Teză de doctorat nepublicată, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 2013, p. 57.

³³ Alphonse Raes, „Le Rituel Ruthène depuis l'Union de Brest”, *Orientalia Christiana Periodica* 1/1935, p. 374.

exemplu, păstrarea sărutării păcii în cadrul Rânduiei Încununării mirilor, cuminecarea mirilor, ritul binecuvântării camerei nupțiale etc.).

Cu acest Molitfelnic, în Țara Românească începe o serie de tipărituri liturgice care, potrivit lui P. Panaitescu, urmează modele rutene: *Antologhionul* slavon din 1643 (Câmpulung), *Liturghierul* slavon din 1646 (Dealu), *Triodul* slavon din 1649 (Târgoviște)³⁴; astfel, acesta afirmă că „în vremea lui Matei Basarab, cărțile fundamentale ale liturghiei, acelea care trebuiau să aibă o întrebuițare mai amplă, erau influențate de ruteni”³⁵. Aceste cărți vor circula și în Balcani, și chiar la muntele Athos, în zonele în care era întrebuițată slavona bisericească³⁶, fapt ce a contribuit la afirmarea Bisericii Ungrovlahiei ca apărătoare și promotoare a limbii și tradiției liturgice slavone.

Următoarea etapă a reformei a fost reprezentată de tipărirea unor cărți liturgice cu indicațiile tipiconale în limba română. Această activitate tipografică se datorează implicării Mitropolitului Ștefan I al Ungrovlahiei, astfel încât văd lumina tiparului trei cărți cu rubricile în română: *Pogribania preoților, sau rânduiala înmormântării preoților mireni și a diaconilor* (a. 1650); *Mystirio, sau Sacrament, sau Taine 2 între 7, Botezul și Sfântul Mir* (a. 1651) și *Târnosanie* (a. 1652). Dintre acestea, *Mystirio* este prima traducere românească tipărită a unui fragment din Trebnicul Mitropolitului Petru Movilă (Kiev, 1646), conținând și rituri preluate din *CL*³⁷.

Care este motivul orientării vieții liturgice din Muntenia către formularele rutene? În primul rând, Mitropolitul Petru Movilă a fost una dintre cele mai marcante personalități ale Ortodoxiei din epocă, atât datorită activității sale de apărare a credinței în fața prozelitismului greco-catolic, cât și a lucrării sale de „reformă” și „înnoire” liturgică³⁸. Întărirea autorității Mitropolitului Petru Movilă, mai ales după Sinodul de la Iași din 1642, când Mărturisirea sa de credință a devenit în mod oficial Mărturisirea credinței ortodoxe a Bisericii sobornicești și apostolice, a contribuit la o coeziune mai strânsă între Biserica Ungrovlahiei, dar și cea a Moldovei, pe de o parte, și Biserica Rusiei Mici, pe de alta, în special în contextul avansului tot mai agresiv al Reformei, iar apoi al Contrareformei. Astfel, opera Mitropolitului Petru Movilă a avut un anumit impact și asupra vieții bisericești din Țările Române³⁹. Era firesc

³⁴ Petre P. Panaitescu, „Influența operei lui Petru Movilă, arhiepiscop al Kievului, în Principatele Române”, în Petre P. Panaitescu (ed.), *Petru Movilă. Studii*, Edit. Enciclopedică, București, 1996, pp. 25-27.

³⁵ Panaitescu, „Influența operei lui Petru Movilă”, p. 32.

³⁶ Gabriel Ștrempel, „Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea”, în Barbu Lăzăreanu (ed.) *Studii și cercetări de bibliologie*, vol. I, Edit. Academiei Republicii Populare Române, 1955, p. 23.

³⁷ A se vedea Mihail K. Qaramah, „Considerații pe marginea unei tipărituri liturgice românești mai puțin cercetate – *Mystirio sau Sacrament* (Târgoviște, 1651)”, *Transilvania* 5/2021, pp. 85-93.

³⁸ A se vedea Paul Meyendorff, „The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look”, *St Vladimir's Theological Quarterly* 29.2/1985, p. 101-114; Francis J. Thomson, „Peter Mogila's Ecclesiastical Reforms and the Ukrainian Contribution to Russian Culture. A Critique of Georges Florovsky's Theory of the Pseudomorphosis of Orthodoxy”, *Slavica Gandensia* 20/1993, pp. 67-119.

³⁹ A se vedea Panaitescu, „Influența operei lui Petru Movilă”, pp. 25-35; Paul Mihail, „Molitvelnicele de la mănăstirea Runcu din Ardeal comparate cu alte manuscrise din epocă”, *Mitropolia Ardealului* 9-10/1984, pp. 663-677; Zamfira Mihail, „L'œuvre de Pierre Movilă en langue roumaine. Témoignages inédites du XVIII-XIX siècles”, în Ștefan S. Gorovei (ed.), *Pierre Movilă et son temps*, Commission Nationale de la Roumanie pour l'UNESCO, București, 1996, pp. 107-124; Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea*, Editura Academiei Române, București, 2008, pp. 447-452.

deci ca în epoca respectivă autoritatea ecleziastică din Țara Românească să caute spre Kievul Mitropolitului Petru Movilă, aceasta cu atât mai mult cu cât, în vremea domnitorului Matei Basarab, cetatea Târgoviște, ce era și reședința mitropolitană, devenise un importat mediu de întâlnire al celor mai de seamă cărturari ai vremii, atât greci, cât mai ales ruteni și ruși⁴⁰. Trebuie menționat faptul că Mitropolitul Ștefan I al Ungrovlahiei este personalitatea bisericească pe care Violeta Barbu o leagă de începuturile reformei liturgice în Țara Românească și căreia, cu siguranță, principiile reformatoare ale Mitropolitului Petru Movilă nu îi erau deloc străine⁴¹.

În Moldova, probabil din inițiativa mitropolitului Varlaam al Moldovei (1632-1652), se realizează, pe la jumătatea veacului al XVII-lea, traduceri integrale ale Apostolului și Psaltirii, ce au circulat în copii mai mult sau mai puțin fidele⁴². Însă, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea protagonistul reformei liturgice devine Mitropolitul Dosoftei care tipărește în limba română *Liturghierul* (a. 1679 și 1683), *Psaltirea* (a. 1680), iar apoi *Molitfelnicul de-nțeleș* (= *DOS*) (a. 1681). P. Mihail consideră că *DOS* are la bază „Molitfelnicele slavone anterioare, începând cu al lui Petru Movilă, Kiev, 1646, Molitfelnicul Lvov, 1645, Molitfelnicul Lvov, 1668, sau cele [...] grecești”⁴³. La rândul său, E. Pavel susține, fără a aduce însă argumente, „că Dosoftei a avut ca izvor principal *Trebnicul* lui Petru Movilă, apărut la Kiev, în anul 1646, care, la rândul său, este tradus după *Evhologhiul grecesc*”⁴⁴. Nu sunt suficiente dovezi care să susțină întrebuintarea de către Mitropolitul Dosoftei a *Trebnicului* lui Movilă. Dacă acest lucru ar fi fost adevărat, ne-am fi așteptat să găsim anumite particularități ale ediției kievene (care lipsesc din *Evhologhiile grecești*) și în cea de la Iași (precum includerea în cadrul Slujbei Botezului a unei litanii a Mirungerii, sau a consimțământului mirilor în cadrul Rânduiei Încununării, ori a pericopelor evanghelice pentru femei în cadrul Slujbei Ungerii bolnavului, sau a formulei de dezlegare declarative în Rânduiala Mărturisirii păcatelor etc.). Rânduielele baptismale, riturile Logodnei, Încununării mirilor și Ungerii bolnavilor din *DOS*, corespund, în mare parte, practicii grecești contemporane prevăzute de edițiile venețiene ale *Evhologhiului*. Mitropolitul Dosoftei nu a abandonat însă nici formulele slavone, aflate atunci în uz în spațiul liturgic românesc. De pildă, Mitropolitul Dosoftei păstrează o veche rugăciune a încununării mirilor, abandonată însă de practica liturgică grecească, dar menținută în tradiția slavo-română⁴⁵, iar formularul Rânduiei Mărturisirii păcatelor urmează tradiției slave, asemănându-se în mare măsură cu ritualul din *CL*, cu anumite excepții. Chiar și ordinea expunerii rânduielelor în *DOS* urmează

⁴⁰ Dumitra Bulei, *Viața culturală și și cartea tipărită în vremea lui Matei Basarab*, *Tyragetia* 2/2013, pp. 90-91.

⁴¹ Barbu, *Purgatoriul misionarilor*, p. 452-458.

⁴² Dragoș Moldovanu, „Finalitatea textelor slavo-române intercalate din Evul Mediu românesc”, în Alexandru Gafton, Sorin Guia, Ioan Milica (eds.), *Text și discurs religios*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, p. 60.

⁴³ Paul Mihail, *Molitfelnicul mitropolitului Dosoftei, Iași 1681, Mitropolia Moldovei și Sucevei* 4-6/1981, p.320.

⁴⁴ Eugen Pavel, „Considerații asupra tipăriturilor bălgrădene de la sfârșitul secolului al XVII-lea”, *Cercetări de lingvistică* 2/1981, p. 188.

⁴⁵ Este vorba de Rugăciunea „Doamne, Dumnezeuul nostru, Cel ce cu slavă și cu cinste ai încununat pe sfinții Tăi mucenici...”. Pentru prezența ei în Molitfelnicele slavo-române a se vedea Qaramah, „The Rites of Betrothal”, pp. 145, 147-149, 155-159 *et passim*.

tiparul Molitfelnicelor slave⁴⁶. Cel mai probabil, *DOS*, în afara cazului Riturului Mărturisirii păcatelor, pentru rânduielile celorlalte Sfinte Taine urmează în mare măsură edițiilor contemporane grecești, cu anumite excepții ce reflectă practica locală puternic înrădăcinată; considerăm că Rânduiala Mărturisirii păcatelor nu a fost preluată din *CL*, ci dintr-un alt model rutean asemănător, întrucât există diferențe în privința formei întrebărilor și îndrumărilor preoțești adresate penitentului între ediția ieșeană și cea munteană.

3. MOLITFELNICUL DE LA BĂLGRAD (A. 1689): CONTEXT, SURSE ȘI REZULTATE

În secolul al XVII-lea, din punct de vedere liturgic, Biserica Ortodoxă din Transilvania, sub influența și presiunea Reformei prozelitiste calvine, experimenta difuzarea formularelor liturgice în limba română – ce reprezentau compilații ale diferitelor modele liturgice și traduceri, de cele mai multe ori stângace, dar care făceau parte dintr-un proces inevitabil și necesar al vernacularizării ritului bizantino-slav –, precum și concurența cu formularele eterodoxe. Acestor aspecte se adaugă și precara pregătire liturgică a clerului românesc, pricinuită, în mod special, de necunoașterea limbii slavone bisericești. Evident, acest fapt favoriza o lipsă de coeziune în practica liturgică a clerului ortodox transilvan.

Problema pregătirii clerului și a asigurării normelor de săvârșire a ritului bizantino-slav nu era străină nici Bisericii românești din teritoriul extra-carpatic. Spre exemplu, Mitropolitul Ștefan I al Ungrovlahiei, în Prefața la *Mystirio*, afirmă: „... și văzând iară cum au creștinii țării împurare, și preoții mai vrătos de cătră hulicii dă lege, cum pentru grosimea și grubia nu știm sluji tainele Sfintei Beseareci, și strigă toți totdeuna, că deistuesc rău și nesebuit, și zică că am uitat cinurile, socotealele, obrășirile, chipurile, nemeririle și toate rânduialele și tipicurile Sfintelor Taini, pentr-aceaia ... cu mila lu Dumnezeu de în ceale 7 taini ale Besearecii scosam 2 la lumină: Botezul zic și Mirul, cu toate învățăturile, rânduialele și țeremoniile lor, carea ... nu cum au fost până acmu slovenește tipicurile, carele nu le pot ști cinstiții și cuceriții Preoți pentru nesebuiala lor, ce tot rumânește toate tot pre rând...” (ff. 4v-5r). De asemenea, în Prefața la *Pobrigania preoților*, Ierodiaconul Mihail ne spune: „...că măcar că se și află în cărți [rânduiala îngropării preoților; n.n.], nu se află să fie tutindinea tocma, ce într-une cărți într-un chip, într-altele într-alt chip, că întâmplându-mi-se î[n] multe locuri la îngroparea preoțească, tot gâlceavă auzi și ne ascultare...” (f. 1r). Totodată, în Prefața la *Târnosanie*, Mitropolitul Ștefan justifică necesitatea grabei cu care s-a tipărit această carte prin faptul că rânduiala nu exista în limba română, ca să poată clerul

⁴⁶ Nu de puține ori a fost evocată ordinea rânduielilor din *DOS*, deosebită de cea a restului edițiilor tipărite în spațiul românesc. Astfel, dacă alte Molitfelnice, ca *Molitfelnicele* de la Târgoviște, Câmpulung, Bălgrad și Buzău, încep cu riturile legate de nașterea pruncului și cu cele prebaptismale, *DOS* debutează cu Rânduiala sfințirii mari a apei (dintre cercetătorii care menționează acest aspect amintim pe Mihail, „Molitfelnicul mitropolitului Dosoftei”, p. 320; Vanca, *Paradigme liturgice*, p. 91; Ciprian Streza, „Cult și Reformă liturgică în Biserica Ortodoxă a Transilvaniei, în secolul al XVII-lea”, *Revista Teologică* 98.4/2016, p. 84). Acest lucru nu este însă deloc ieșit din comun, dacă ținem cont de poziția acestei rânduieli în unele din mss. slavone din Moldova sau Țara Românească din secolele XVI-XVII (ca ms. *BAR sl.* 237, ff. 1^r-17^r; ms. *BAR sl.* 32, ff. 1^r-7^v; ms. *BAR sl.* 34; ff. 1^r-16^r; *BAR sl.* 240, ff. 1^r-8^r; ms. *BAR sl.* 241, ff. 1^r-8^r).

înțelege (f. 2rv). Mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, în același chip, mărturisește în Prefața *Liturghierului* tipărit la București în anul 1680: „...Aciasta dar văzând și noi, că necum lipsește în limba noastră de-a fi ca să înțeleagă nărodul, ce încă și mulți, de nu mai mulți preoți, și alalt cin beserecesc de a cunoaște orânduiala, și țeremoniile ei cum a să sluji trebue, și fiește care la vremea ei, de a să zice și de a să glăsui, putincioși nu sânt. Și mai vartos aciasta și den neînvățătură, și den neînțeleagerea limbii pogoară, care noao jalnic și plânguros lucru iaste într-atăta micșorare și călcare rodului nostru cestui rumănesc” (f. 4v). Toate aceste patru cărți liturgice au numai rubricile în limba română, Mitropolitul Teodosie arătând limpede, în cazul *Liturghierului* său, că nici nu a intenționat, nici nu a îndrăznit o traducere completă a textului liturgic, „pentru scurtă limba noastră ce iaste” (f. 5v). Adevăratul motiv al reticenței ierarhiei bisericești sud-carpătice de a introduce limba română în liturghie în mod deplin se explică însă prin dorința de conservare a unității dogmatice și liturgice cu lumea pravoslavnică, inclusiv sub aspect lingvistic, chiar dacă limba slavă nu a făcut parte din grupul limbilor sacre (greaca, latina, ebraica).

Cărțile liturgice slavone rutene și rusești ce au fost „reformate” după modelul grecesc autoritar, după cum pretindea Mitropolitul Petru Movilă în Prefața *Trebnicului* său, precum și Patriarhul Nikon în justificarea reformei sale liturgice⁴⁷, reprezentau deci garantul ortodoxiei textelor de cult și un scut împotriva prozelitismului protestant.

Tocmai de aceea Molitfelnicul de la Bălgrad, editat de protopopul Ioan Zoba, a fost „izvodit din slovenie pre limba rumâniască”, așa cum se afirmă în pagina de titlu⁴⁸. După cum în mod corect precizează D. Vanca, *BLG* a contribuit la uniformizarea și îndreptarea rânduielilor liturgice din Transilvania⁴⁹, o necesitate stringentă a vremii, sugerată de însuși protopopul Ioan Zoba, care descrie viața liturgică din timpul său astfel: „Numai aceasta să veade lipsa că mulți dintre preoți, neînțelegând tipicurile, rânduiialele, foarte cu nedestoinicie s-au isprăvit toate slujbele”⁵⁰. Acesta este motivul pentru care modelul utilizat pentru editarea Molitfelnicului trebuia să fie certificat din punctul de vedere al fidelității față de ritul bizantino-slav. Care a fost însă acest model slavon? Eva Mârza și E. Pavel susțin întrebuițarea *CL* de către editorul Molitfelnicului bălgrădean⁵¹. Ipoteza este susținută de

⁴⁷ Pentru reforma Patriarhului Nikon a se vedea Paul Meyendorff, *Rusia, Ritual și Reformă. Reforma liturgică a Patriarhului Nikon în secolul al XVII-lea*, trad. Pupeza Cristina, Edit. Astra Museum/Edit. Ecclesiast, Sibiu, 2015.

⁴⁸ Titlul complet: „Molităvnic izvodit din slovenie pre limba rumâniască, supt crăirea și biruința prealuminatului și milostivului domn Mihail Apafi, cel mai-mare, din mila lui Dumnedzău craiului Ardealului, Domnului Părților Țărâi Ungurești și șpanului săcuilor, și așa mai departe [subl. n.; text slavon]. Și cu blagoslovenia preaosfințitului Părinte Chir Varlaam, Mitropolitul Belgradului [Bălgradului = Alba Iulia; n.n.] și a toată țara Ardealului, și celelalte [subl. n.; text slavon]. Tipăritu-s-au în Mitropolia Belgradului. Anii Domnului 1689, april, 22 de dzile”.

⁴⁹ Vanca, *Paradigme liturgice*, p. 95.

⁵⁰ Dumitran, Gherman, Vanca (eds.), *Molităvnic*, p. 181.

⁵¹ A se vedea Pavel, „Considerații asupra tipăriturilor bălgrădene”, pp. 188-189; Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567 – 1702)*, Edit. Clusium, Cluj-Napoca, 2001, p. 216; Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia. 1577-1702*, Edit. Imago, Sibiu, 1998, p. 78. Opinia mai veche a lui Gheție, potrivit căreia Molitfelnicul de la Bălgrad „nu pare a fi decît o reeditare, cu unele dreptări și adaosuri, a Molitvenicului lui Dosoftei” (Ion Gheție, „Evoluția normelor literare în tipăriturile ardelenesti de la sfârșitul secolului al XVII-

contextul bisericesc al epocii; în primul rând, destinația Molitfelnicului de la Câmpulung, după cum am văzut, era una pan-ortodoxă, distribuirea sa nefiind limitată la clerul Ungrovlahiei; în al doilea rând, Biserica Țării Românești trecea printr-un proces de reformă liturgică, dar și internă bisericească, datorată inclusiv faptului că Mitropolia sud-carpatică preluase statutul de patroană a Ortodoxiei, în urma decăderii economice a Bisericii Moldovei produse de evenimentele politice din acest Principat⁵².

Totuși, până acum cercetările anterioare nu au prezentat o comparație a conținutului din *CL* cu cel din *BLG* pentru a se dovedi legătura dintre cele două. În cele ce urmează, vom încerca să umplem această lacună.

<i>CL</i>	<i>BLG</i>
1. Rânduiala Botezului. Rugăciunea femeii în ceasul nașterii, ff. 12r-14r;	1. Rânduiala Botezului. Molitva muerii la ceasul nașterii, ff. 1r-3v;
2. Rugăciunea la punerea numelui pruncului, ff. 14r-15r;	2. Molitva când să dă nume pruncului, ff. 3v-4r;
3. Rânduiala facerii catehumenului și a Botezului, ff. 15r-20r;	3. Rânduiala la făcutul oglașenicului și a-l botedza pre el, ff. 4r-9v;
4. [Rânduiala Botezului, ff. 20r-30r];	4. Slujba Svântului Botez, ff. 9v-20r;
5. [Rânduiala spălării neofitului a opta zi, ff. 30r-31v];	5. Rânduiala la spălarea pruncului, ff. 20v-22r;
6. Rugăciunea Sf. Botez, cu începutul scurt, ff. 31v-32r];	6. Altă Molitva a Botezului pre scurt, f. 22rv;
7. Rugăciunea femeii, după 40 de zile, ff. 32r-34v;	7. Molitva muierii, după 40 de zile, ff. 22v-24v;
8. Rânduiala Logodnei, ff. 35r-37r;	8. Molitva muierii când piiarde, ff. 25r-26r;
9. Rânduiala Cununiei, ff. 37r-45v;	9. Rânduiala Logodnei, ff. 26r-28v;
10. Rânduiala la a doua nuntă, ff. 46r-49v;	10. Rânduiala Cununiei, ff. 28v-39v;
11. Rânduiala Mărturisirii păcatelor, ff. 50r-58v;	11. Rânduiala Cununiei a dooa, ff. 39v-44r;
12. Rânduiala sfințirii untdelemnului pentru bolnavi, ff. 59r-89v;	12. Rânduiala ispovedaniei, ff. 44r-53r;
13. Rânduiala înmormântării mirenilor, ff. 90r-111v;	13. Rânduiala svântului maslu, ff. 53v-88r;
14. Rânduiala înmormântării pruncilor, ff. 112r-114r;	14. Rânduiala când să va tâmpla cu grabă a priceștui bolnavul, ff. 88r-90v;
15. Rânduiala înmormântării în Săptămână Luminată, ff. 114v-121r;	15. Rânduiala care iaste la ieșirea sufletului, ff. 90v-97r;
16. Rânduiala împărțirii grabnice a bolnavului, ff. 121v-123v;	16. Rânduiala îngropării omului mirean, ff. 97r-121v;
17. Rânduiala la despărțirea cu greu a sufletului de trup, ff. 124r-132r;	17. Rânduiala îngropării cuconilor mici, ff. 122r-126v;
18. Rânduiala înmormântării monahilor, ff. 132r-149v;	18. Cade-să a știi. De să va pristăvi careva șa sfânta Înviiare... [= Îngroparea la Paști], ff. 126v-133v;
19. Rânduiala Parastasului, ff. 150r-156r;	19. Rânduiala ce iaste la Părăstasul morților, ff. 134r-141v;
20. Rânduiala facerii fraților duhovnicești, ff. 156v-161r;	20. Rânduiala Osfeșteniei la sfânta dzi a Bogoiavleniei, ff. 142r-154r;
21. Rânduiala sfințirii mari a apei, ff. 161v-171v;	21. Rânduiala la sfințirea apei în luna lui avgust, întâia dzi, ff. 154v-165v;
22. Rânduiala sfințirii mici a apei, ff. 172r-180v;	22. Rânduiala ce să face la Blagosloveniia casei noao, ff. 166r-167r;
23. Rânduiala binecuvântării casei noi, ff. 181r-182r;	23. În Dumineca Pogorârei Duhului Sfânt [=Molithele la pogorârea Duhului Sfânt], ff. 167v-180r;
24. Rânduiala în Dumineca Pogorârii Sfântului Duh, ff. 182v-195v;	24. Rânduiala panaghiei, ff. 180v-182v;
<i>Rânduiala Rugăciunilor la felurite trebuințe</i>	
25. Rugăciunea citită de duhovnic fiilor duhovnicești la Nașterea Domnului, ff. 196r-197r;	
26. Rugăciunea binecuvântării stâlpărilor, f. 197r;	
27. Rugăciune la Învierea Domnului, f. 197v-198v;	

lea”, *Limba română* 5/1973, p. 450), este astăzi inacceptabilă. Totuși, nu se poate nega întru totul, cel puțin, consultarea Molitfelnicului de la Iași de către editorul *BLG*.

⁵² Ana Dumitran, *Religie Ortodoxă – Religie Reformată. Ipostaze ale identității profesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, ed. a II-a, Ratio et Revelatio, Oradea, 2015, p. 154.

<p>28. Rugăciunea binecuvântării cărnurilor și a brânzei la Paște, f. 198v; 29. Rugăciunea binecuvântării artosului (pascal), ff. 198v-199r; 30. Rugăciunea frângerii artosului (pascal), f. 199rv; 31. Rugăciune la praznicul Sfântului Petru [= două rugăciuni], f. 199v-200r-200v; 32. Rugăciune la punerea temeliei unei case noi, ff. 200v-201r; 33. Rugăciune pentru fântâna nouă, f. 201r; 34. Rugăciune când cade ceva spurcat în puț, ff. 201r-202r; 35. Rugăciune când cade ceva spurcat în vasul cu vin, sau untdelemn, sau miere sau într-altceva, f. 202rv; 36. Întrebarea Sfântului Anastasie, f. 203r; 37. Rugăciune pentru cel ce se jură pe sine însuși, ff. 203v-204r; 38. Rugăciunea a doua pentru dezlegarea a tot blestemul, f. 204rv; 39. Rugăciune la toată spurcăciunea, ff. 204v-205v; 40. Rugăciunea binecuvântării colivei și a prinoaselor în cinstea sfinților, ff. 205v-206r; 41. Rugăciune pentru cei ce încep a posti [= două rugăciuni], f. 206r-208r; 42. Rugăciune pentru nevasta care merge la biserică după nuntă, f. 208rv; 43. Rugăciune la ieșirea sufletului, ff. 208v-209r [dedublare]⁵³; 46. Rânduiala ridicării Panaghiei, ff. 209r-211r; 47. Adăugire trebuincioasă preotului despre praznice, din pravilele Sf. Apostoli și ale Sf. Părinți, ff. 211v-214r; 48. Episcopul Ioan de Kitra către arhiepiscopul de Dyrachium, Cavasila. Despre dezlegările în timpul postului, ff. 214v-217v ; 49. Despre gradele de rudenie și căsătorie, ff. 218r-219r; 50. Alte povețe și canoane pentru preoți, ff. 219r-220v; 51. Rugăciune la zidirea bisericii, ff. 220v-221r; 52. Rugăciune la deschiderea bisericii spurcate de eretici, f. 221r; 53. Rugăciune pe scurt pentru sfințirea apei, f. 221v; 54. Rugăciune pentru cei care pleacă în călătorie, ff. 221v-222r; 55. Rugăciune pentru femeia care pierde sarcina, f. 222rv; 56. Rugăciune pentru bolnavul care nu poate dormi, ff. 223r-224r; 57. Rugăciune pentru binecuvântarea tămâii, f. 224rv; 58. Rugăciune la începutul semănatului, ff. 224v-225r; 59. Rugăciune pentru casa bântuită de duhuri rele, ff. 225r-226r; 60. Rugăciune la începerea a tot lucrul, f. 226v.</p>	<p><i>Rânduiala molitvelor la toate fealiurile de trebi</i> 25. Molitva la Nașterea lui Hristos, fiilor de duhovnicie, ff. 182v-184r; 26. Molitva în Dumineca Florilor pe sălcii, f. 184r; 27. Molitva la Învierea lui Hristos, ff. 184r-185r; 28. Molitva spre carne și pre brândză la Paști, f. 185v; 29. Molitva pentru blagosloveniia colivei, f. 186rv; 30. Molitva la dzuoa sfântului Petru [= două rugăciuni], ff. 186v-187v; 31. Molitva când începi a zidi casa, ff. 187v-188r; 32. Molitva la fântână noao, f. 188rv; 33. Molitva când cade ceva spurcat în fântână, ff. 188v-189r; 34. Molitva când cade ceva spurcat în vasul cu vinul sau cu untul sau cu miere sau într-altceva, ff. 189v-190v; 35. Întrebarea sfântului Anastasie, ff. 190v-191r; 36. Molitva celor ce să giură pe sine înșiși, f. 191rv; 37. Molitva a dooa, a dezlega tot blăstăm, ff. 191v-192r; 38. Molitva de toate spurcăciunile, ff. 192r-193r; 40. Molitva celora ce întră în post [= două rugăciuni], ff. 193r-195v; 41. Molitva neveastei după nuntă, ff. 195v-196r; 42. Molitva la urzirea beserecii, f. 196rv; 43. Molitva la curățirea beserecii spurcată de eretici, ff. 196v-197r; 44. Molitva pe scurt a sfinți apa, f. 197rv.</p>
--	--

BLG prezintă un conținut mai redus decât *CL*. Spre deosebire de acesta din urmă, în *BLG* nu au fost incluse Rânduiala Însmormântării monahilor, Rânduiala înfrățirii, Rugăciunea

⁵³ Rugăciunea este inclusă și mai înainte în Molitfelnic, în cadrul rânduiei la despărțirea sufletului de trup.

binecuvântării și cea a frângerii artosului pascal, Rugăciunea pentru cei care pleacă în călătorie, Rugăciunea pentru bolnavul care nu poate dormi, Rugăciunea pentru binecuvântarea tămâii, Rugăciunea la începutul semănatului, Rugăciunea pentru casa bântuită de duhuri rele, Rugăciunea la începerea a tot lucrul; pe lângă aceste rituri, au fost lăsate de o parte și textele non-evhologic, și anume Învățătura despre praznice din pravilele Sfinților Apostoli și ale Sfinților Părinți, Răspunsurile episcopului Ioan de Kitra către arhiepiscopul Cavasila de Dyrrachium, despre dezlegările în timpul postului, Învățătura despre gradele de rudenie și căsătorie, precum și Alte învățături și canoane pentru preoți. În *BLG* și-a aflat loc numai întrebarea atribuită Sfântului Atanasie, despre dezlegarea celor ce s-au jurat pe sine pentru anumite eforturi duhovnicești și nu le-au mai putut îndeplini.

Editorul *BLG* a rearanjat, de asemenea, o parte din conținutul *CL*; astfel, Rugăciunea pentru femeia care a pierdut sarcina a fost plasată la finalul riturilor baptismale; Rânduiala împărtășirii grabnice a bolnavului a fost așezată, mai logic, după Rânduiala Sfântului Maslu; Rânduiala ce se săvârșește la despărțirea sufletului de trup, plasată în *CL* după Riturile de înmormântare a mirenilor și pruncilor, dar înainte de Slujba înmormântării călugărilor, din pricina caracterului monahal al acestui rit, a fost mutată în *BLG* între Rânduiala împărtășirii bolnavului și Slujba înmormântării mirenilor. De asemenea, Rânduiala Panaghiei, plasată în *CL* printre rugăciunile la felurite trebuințe, este așezată mai bine în *BLG*, înainte de această secțiune a Molitfelnicului, după Rânduiala Vecerniei plecării genunchilor. Păstrarea Rânduiei Panaghiei în *BLG* este surprinzătoare, întrucât acesta este un rit specific obștilor monahale.

Pe lângă aceste diferențe privitoare la numărul și ordinea rânduielilor, există și anumite deosebiri referitoare la forma riturile descrise de aceste Molitfelnice. Le vom prezenta, pe scurt, pe cele mai însemnate:

Riturile baptismale

- *CL* prevedea că cele trei exorcisme prebaptismale („Ceartă-te pe tine, diavole...”, „Dumnezeule cel Sfânt, Cel înfricoșător și slăvit...” și „Doamne Savaot, Dumnezeul lui Israil...” trebuiau rostite de trei ori⁵⁴, precizare omisă de *BLG*;
- potrivit *CL*, preotul săvârșea ungerea prebaptismală ungând fruntea, pieptul și spatele catehemenului, diaconul sau un alt slujitor săvârșind ungerea completă a trupului acestuia; în schimb, *BLG* prescrie preotului să ungă, folosind un fir de busuioc, fruntea, pieptul, urechile, spatele, amândouă mâinile și picioarele;
- după întreita afundare, *CL* conține o învățătură despre modul de săvârșire a acesteia, ce lipsește din *BLG*;
- pentru îmbrăcarea neofitului, *CL* indică rostirea de către preot a textului scripturistic *Is. 61, 10*, în vreme ce *BLG* menționează cântarea troparului „Dă-mi mie haină luminoasă...”;
- *CL* menționează după apolis posibilitatea săvârșirii Dumnezeieștii Liturghii, indicând ca la vremea Intrării Mari pruncul nou-botezat să fie purtat (de naș) împreună cu lumânări aprinse înaintea cinstitelor daruri; dacă neofitul era adult, atunci el însuși, ținând în ambele mâini lumânări aprinse, mergea înaintea

⁵⁴ Întreita repetare a exorcismelor este cunoscută și practicii rusești din sec. XV-XVI (cf. Никанор Фёдорович Одинцов, *Порядок общественного и частного богослужения в древней России до XVI века*, Изд. книгопродавца И.Л. Тузова, Санкт-Петербург, 1881, p. 254; Александр Иванович Алмазов, *История чиновослужения крещения и миропомазания*, Казань, 1884, pp. 186-187). În secolul al XVII-lea, acest obicei dispărea din tradiția rusă.

darurilor; de asemenea, la vremea cuminecării, preotul era învățat să îl împărtășească pe neofit⁵⁵; aceste prevederi lipsesc din *BLG*;

- în cadrul ritului spălării neofitului, după rugăciunile trisaghionului *CL* indică și rostirea Ps. 22, omis în *BLG*;

- în privința rugăciunii alternative pentru sfințirea apei baptismale, *CL* prevede că după cuvintele „...plină de putere îngerească” preotul trebuia să continue textul rămas de la „prima” rugăciune a sfințirii apei Botezului („Mare ești, Doamne...”), ce conține exorcismele apotropaice și restul cererilor pentru cel care urma a primi lumina⁵⁶. În schimb, în *BLG* acest incipit alternativ, mai scurt, apare ca o rugăciune de sine stătătoare, rubricile indicând imediat după rostirea lui săvârșirea Botezului;

*Rânduiala Încununării mirilor*⁵⁷

- în *CL* nu este prescrisă cântarea responsorială a Ps. 127 la debutul rânduiei, fapt valabil însă pentru *BLG*;

- în *CL* menționarea cuminecării mirilor nu este opțională, pe când în *BLG* se specifică: „Iar de nu va fi Liturghie, le dă de gustă din pahar, după obiceiul locului”;

- în *CL* după gustarea din paharul comun se prevede ca preotul să rostească exortația paulină (Fil. 4, 4-6)⁵⁸, omisă de *BLG*;

- în *CL* ridicarea cununii este însoțită de rostirea rugăciunii „Doamne, Dumnezeu nostru, Care ai venit în Cana Galileei și nunta de acolo ai binecuvântat-o...”, după care este prevăzută o procesiune la casa mirilor, unde preotul agăța cununile în camera nupțială și rostea „Rugăciunea la înfrumusețarea nevestei” – „Doamne, Dumnezeu nostru, cămara bunei-cuviințe...”. În *BLG*, în schimb, actul ridicării cununilor este acompaniat de rostirea exorțățiilor „Mărit să fii mire...”, „Și tu, mireasă, mărită să fii...”, succedate de rugăciunea, „Doamne, Dumnezeu nostru, Care ai venit în Cana Galileei și nunta de acolo ai binecuvântat-o...”, însă rubricile nu mai prevăd așezarea cununilor în camera nupțială, ci „la loc rânduit”.

⁵⁵ Indicații asemănătoare se găsesc în două Trebnice din sec. al XVI-lea, precum *Соловец. библи. 1085* (Алмазов, *История чинопоследований*, „Приложенія”, p. 51) și *Соловец. библи. 1092* (Алмазов, *История чинопоследований*, „Приложенія”, p.66.) și altul din sec. al XVII-lea, *Соловец. библи. 1098* (Алмазов, *История чинопоследований*, „Приложенія”, p.54.), dar și în ediția Trebnicului tipărită la Moscova în 1623.

⁵⁶ Aceasta este practica mai veche, potrivit mss. *PHB gr. 226*, f. 88^{r-v} (sec. X), *Grott. Г.β. VII*, f. 58^v (sec. XI), *E.B.E. 662*, f. 92^v, *Grott. Г.β. I*, f. 59^f (sec. XIII) (a se vedea Miguel Arranz, „Les Sacrements de l’ancien Euchologe constantinopolitain (6). IVeme Partie. L’«Illumination» de la nuit de Pâques”, *Orientalia Christiana Periodica* 51/1985, pp. 85-86; Miguel Arranz, „Les Sacrements de l’ancien Euchologe constantinopolitain (7). IVeme Partie. L’«Illumination» de la nuit de Pâques”, *Orientalia Christiana Periodica* 52/1986, p. 152), *PHB Гильф. 21*, f. 3^{r-v} (sec. XIII-XIV), *Соф. библи. 526* (sec. XIV), ff. 108^v-109^f.

⁵⁷ Pentru o descriere detaliată a Rânduiei Încununării mirilor din *CL* și *BLG* a se vedea Qaramah, „The Rites of Betrothal”, pp. 155-164.

⁵⁸ Aceasta este o urare rostită de preot nou-căsătorit, inspirată din textul paulin. Potrivit lui G. Radle, prima sursă care conține această exorțăție paulină este evhologhiul *Sin. NF/M10*, f. 33^v (sec. XI), unde apare într-o formă abreviată, dar în cadrul Logodnei. După cum acesta atrage atenția, Ritul Logodnei a împrumutat elemente liturgice din Rânduiala Încununării mirilor, motiv pentru care nu se poate afirma cu certitudine că locul acestei exorțății a fost inițial în cadrul Logodnei [Gabriel Radle, „The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions”, în Bert Groen et alii (eds.), *Studies in Oriental Liturgy. Proceedings of the Fifth International Congress of the Society of Oriental Liturgy, New York, 10-15 June 2014*, Leuven – Paris – Bristol, Peeters, 2019, p. 281, n. 15]. O întâlnim, în schimb, în cadrul Slujbei Încununării în ms. *E.B.E. 662*, f. 158^v (sec. XIII) (Miguel ARRANZ, *L’Eucologio Constantinopolitano agli Inizi del Secolo XI*, Editrice Pontifica Università Gregoriana, Rome, 1996, p. 330), și, într-o formă extinsă, în ms. palestinian *Lavra 189* (sec. XIII) (Алексей Афанасьевич Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, томъ II, Типография Императорского Университета Св. Владимира, Киев, 1901, p. 184), precum și în alte mss. grecești (a se vedea Παναγιώτης ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Μικρόν Εὐχολόγιον*, τ. Α, Ἐκδόσις δευτέρα, Ἀδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ», Αθήνα, 1998, pp. 75-77). Exorțăția paulină este cuprinsă și în Trebnicul moscovit din 1623, însă este plasată la sfârșitul rânduiei, între ectenia finală și otpust (f. 211^v) (a se vedea și Qaramah, „The Rites of Betrothal”, p. 153).

Apoi, orice aluzie la deplasarea preotului la casa mirilor a dispărut, rugăciunea „Doamne, Dumnezeu nostru, cămara bunei-cuviințe...” rămânând doar un vestigiu al vechii practici;

*Rânduiala Mărturisirii păcatelor*⁵⁹

- diferențele dintre cele două Molitfelnice nu privesc forma ritului, ci textul îndemnelor preoțești adresate penitentului. De pildă, *BLG* prevede ca mărturisirea să înceapă prin verificarea ortodoxiei penitentului, care este dator să spună Simbolul de credință, aspect ce nu este menționat în *CL*. Acest din urmă molitfelnic cuprinde însă îndrumări mai detaliate pentru duhovnic cu privire la lepădarea rușinii și la modul de cântărire a epitimiei, dar și o listă de epitmii pentru diferite păcate, ce lipsesc din *BLG*;

Riturile funebre

- privitor la Rânduiala înmormântării mireanului⁶⁰, după săvârșirea apolisului și exclamația preoțească „Întru fericită adormire și veșnică odihnă robului Tău (N), celui mutat, [fie] veșnică lui pomenirea”, *CL* prevede răspunsul „Veșnică [să-ți fie] ție pomenirea, vrednicule de fericire și pururea-pomenite frate al nostru”, rostit întreit, omis de *BLG*; de asemenea, după astuparea mormântului, *CL* menționează că toți cei prezenți făceau douăsprezece metanii și se rugau pentru sufletul celui adormit, zicând: „În veci să îți fie pomenirea, (N), fratele nostru”, alt detaliu omis de *BLG*⁶¹;
- în *CL* Rânduiala la despărțirea sufletului de trup este redactată pentru situația în care muribundul este monah; editorul *BLG* a adaptat rubricile, scoțând referințele la egumen sau ecleziarh ca slujitori ai ritului, lăsând deoparte totodată și Canonul atribuit lui Andrei Criteanul⁶² și păstrându-l doar pe cel către Născătoarea-de-Dumnezeu. De asemenea, la finalul acestui rit *CL* conține, pe lângă rugăciunea „Stăpâne, Doamne, Dumnezeule Atotțiitorule, Tatăl Domnului nostru Iisus, Cel ce voiești ca toți oamenii să se mântuiască...”, și o „Rugăciune la mărturisirea fratelui, ce se face de părintele duhovnicesc în chip de dezlegare, când acela este pe moarte”, neinclusă în *BLG*;

Rânduiala Vecerniei plecării genunchilor

- diferențe se ivesc în privința numărului de cereri ce alcătuiesc litania mare, însă cea mai importantă deosebire o reprezintă includerea în *CL* a unei a opta rugăciuni către Duhul Sfânt, atribuite Patriarhului Filotheu Kokkinos, aceasta lipsind din *BLG*;

Rugăciuni la diferite trebuințe

- după Rugăciunea scurtă pentru sfințirea apei, spre deosebire de *CL*, *BLG* introduce următoarea rubrică: „[Preotul] Ia crucea și bosiiocul și, blagoslovind apa, cântă: Mântuiește, Doamne, poporul Tău”. Și otpust”.

Existența acestor diferențe se poate explica atât prin faptul că editorul *BLG* a făcut o triere a materialului evhologic, ținând cont de practica locală sau de schimbările anumitor uzanțe, apărute în intervalul 1635-1689, cât și prin întrebuițarea unor alte modele evhologice. De pildă, repetarea întreită a exorcismelor prebaptismale, prevederea ungerii complete a catehumenului cu untdelemn și indicarea pasajului scripturistic *Is. 61, 10* ca formulă a îmbrăcării neofitului nu sunt menționate în mss. ardelenesti *BAR rom. 5636* și *BAR rom. 4216*, anterioare *BLG*, dar nici în *DOS*, ce ar fi putut fi măcar consultat de editorul *BLG*, dacă ne gândim că tipograful acestui Molitfelnic a fost Chiriac Moldoveanul⁶³; care a deprins

⁵⁹ Pentru o descriere mai detaliată a Rânduialii Mărturisirii păcatelor din *CL* a se vedea Mihail Khalid Qaramah, „Rânduiala Mărturisirii păcatelor și alte rugăciuni de iertare în Molitfelnicele slavone din spațiul românesc (sec. XVI-XVII)”, *Mitropolia Olteniei* 1-4/2020, pp. 218-237.

⁶⁰ Pentru descrierea detaliată a Rânduialii înmormântării mirenilor din cele două Molitfelnice a se vedea Mihail K. Qaramah, „Rânduiala înmormântării laicilor în Molitfelnicele slavo-române (sec. XVI-XVII)”, *Altarul Reîntregirii* 1/2021, pp. 131-164.

⁶¹ Qaramah, „Rânduiala înmormântării laicilor”, p. 161.

⁶² Pentru acest canon a se vedea Vasileios Marinis, „«He Who Is at the Point of Death»: The Fate of the Soul in Byzantine Art and Liturgy”, *Gesta* 54/2015, pp. 59-84.

⁶³ Despre acest tipograf a se vedea Eva Mârza, Bogdan Florin (coord.), *Repertoriul tipografilor, gravurilor, patronilor, editorilor cărților românești (1508-1830)*, Edit. Astra Museum/Techno Media, Sibiu, 2013, pp. 70-71.

meșteșugul tiparului la Mănăstirea Cetățuia din Iași, unde ieromonahul Mitrofan, colaborator al Mitropolitului Dosoftei la tipărirea *DOS* și viitor Mitropolit al Buzăului, înființase o tipografie grecească în anul 1682. Este deci imposibil ca Chiriac să nu fi cunoscut vreun exemplar al *DOS*. Cele două mss. ardelenesti și *DOS* prevăd însă cântarea troparului „Dă-mi mie haină luminoasă...”, după îmbrăcarea neofitului, la fel ca *BLG*.

Cu privire la Rânduiala Încununării mirilor, menționarea în *BLG* a refrenului „Slavă Ție, Dumnezeu nostru...” pentru cântarea responsorială a *Ps.* 127 este prevăzută și în *DOS*. De asemenea, atât ms. *BAR rom. 5636*, cât și *DOS* conțin exorțatiile „Mărit să fii mire...”, „Și tu, mireasă, mărită să fii...”, cuprinse în *BLG* (cel mai probabil acestea erau incluse și în ms. *BAR rom. 4216*, însă manuscrisul suferă o lacună în această parte). Caracterul opțional al cuminecării mirilor în *BLG* poate fi explicat prin schimbarea practicii liturgice, tendința de despărțire totală a Împărtășirii de Rânduiala Încununării mirilor fiind o tendință crescândă în epocă și generalizată în unele părți⁶⁴. De asemenea, faptul că rubricile nu amintesc de procesiunea preotului casa mirilor, iar rugăciunea binecuvântării camerei nupțiale a fost integrată în rânduiala săvârșită în biserică sugerează căderea acestei obicei în desuetudine.

În privința formularului Mărturisirii păcatelor, cercetarea dreptei credințe a penitentului, indicată în *BLG*, dar absentă din *CL*, este prevăzută și în *DOS*, însă între îndrumările și exorțatiile preoțești redată în *BLG* și *DOS* există, de asemenea, diferențe. D. Vanca, totuși, atrage atenția asupra unei alte asemănări între formularul acestei Taine din *BLG* și cel din *DOS*, și anume prezența unei rubrici în ambele documente, ce face trimitere la „Molitva mare”, al cărei text se regăsește însă doar în Molitfelnicul de la Iași, nu și în cel de la Bălgrad. D. Vanca însă, pe bună dreptate, este precaut în a afirma categoric că Zoba a folosit textul lui Dosoftei, susținând în schimb existența unei surse comune a Rânduiei Mărturisirii din cele două documente⁶⁵.

Este interesant modul în care editorul *BLG* a adaptat ritul monahal pentru despărțirea sufletului de trup, descris în *CL*, astfel încât acesta să se potrivească situației în care muribundul este mirean. Iată, cum rubricile introductive ale ritului din *CL* au fost rescrise în *BLG*:

CL, f. 124r: Când începe vreun frate a slăbi, vine egumenul și îl întreabă cu glas lin dacă este vreun cuvânt sau vreun lucru sau vreo răutate către împotriva vreunui frate, nemărturisită sau neiertată, din pricina nebăgării de seamă sau a rușinii. De toate este dator egumenul a-l cerceta și a-l întreba pe rând pe cel care este pe moarte, căci cuvânt va da Stăpânului Hristos. Iar dacă nu este egumenul, aceasta o face ecleziarhul sau părintele duhovnic.

BLG, f. 90v: Vine preotul și-l întreabă cu glas lin de iaste vreun lucru sau vreun cuvânt pentru uitarea au pentru rușinea neispoveduit sau neiertat. De toate iaste dator să-l cearce și să-l întreabe preotul sau duhovnicul.

⁶⁴ Împărtășirea nou-căsătoriților este prevăzută drept opțională și în Trebnicul moscovit din 1623 (ff. 208^v-209^r). În opinia lui M. Jeltov, cauzele abandonării cuminecării mirilor sunt reprezentate de exigențele impuse pentru primirea Euharistiei, precum respectarea unei perioade de post pre-euharistic, dar și practica generalizată a împărtășirii rare a laicilor (Михаил Сергеевич Желтов, „Обзор истории чинов благословения брака в православной традиции”, în *Православное учение о церковных Таинствах. Москва, 13-16 ноября 2007 г.*, Том III, Синодальная библейско-богословская комиссия, Москва, 2009, p. 124).

⁶⁵ Vanca, *Paradigme liturgice*, pp. 101-102.

De asemenea, lăsarea de o parte de către editorul *BLG* a Canonului atribuit lui Andrei Criteanul este justificată de caracterul eminent monahal al acestei alcătuirii iconografice, spre deosebire de Canonul către Născătoarea-de-Dumnezeu, atribuit în mod tradițional lui Ioan Monahul, ce are o întrebuintare generală. Diferențele dintre cele două Molitfelnice privitoare la Rânduiala Vecerniei plecării genunchilor în Duminica Pogorării Sfântului Duh se explică prin faptul că editorul *BLG* a preluat acest formular, cu diferențe ne semnificative în privința textului rubricilor, din versiunea românească inclusă în Liturghierul tipărit la București în anul 1680, după cum a intuit deja și D. Vanca. Întrebuintarea Liturghierului bucureștean se explică prin faptul că acesta a fost tipărit tot de Chiriac Moldoveanul.

Cum se explică totuși lipsa altor rugăciuni, texte și rituri din *BLG*, cuprinse însă în *CL*? Putem presupune că selectarea materialului evhologic a fost determinat de considerente economice, o carte mai voluminoasă implicând, cum este logic, costuri mai mari.

În ciuda acestor diferențe între cele două Molitfelnice, este evident faptul că principala sursă de inspirație pentru alcătuirea *BLG* a fost *CL*. *BLG* a cunoscut o difuzare extraordinară, mai ales în Ardeal⁶⁶, iar acest fapt este întărit și de numărul mare de manuscrise copiate după ediția tipărită și care au circulat pe tot parcursul secolului al XVIII-lea; amintim, de pildă, Molitfelnicul ms. I. 15.896 de la Biblioteca Județeană Dolj (a. 1698)⁶⁷, fragmentele de Molitfelnic din ms. *BAR rom. 707* (a. 1699)⁶⁸ și din ms. I 39 (128) de la Biblioteca Sfântului Sinod (a. 1699)⁶⁹, preluate din *BLG*, mss. 23/1979 (a. 1700) și 27 (a. 1720) din colecția muzeală a Episcopiei Ortodoxe a Oradiei⁷⁰, mss. de la Biblioteca Mitropolitană din Sibiu: *Mitr. Sib. 37* (a. 1716), *Mitr. Sib. 22* (a. 1720-1727), *Mitr. Sib. 36* (sec. XVIII), *Mitr. Sib. 54* (sec. XVIII), *Sib. Mitr. 320* (sec. XVIII)⁷¹ și mss. de la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj: *BCU Cj. rom. 3137* (a. 1720)⁷², *BCU Cj. rom. 4248* (a. 1722)⁷³, *BCU Cj. rom. 4326* (a. 1724)⁷⁴, *BCU Cj. rom. 4321* (a. 1728)⁷⁵, *BCU Cj. rom. 4257*

⁶⁶ Copii ale unor rânduieli din *BLG* se află și în două mss. originare în Țara Românească: *BAR rom. 1668* și *BAR rom. 545*, de la începutul secolului al XVIII-lea (pentru descrierea acestor mss. a se vedea Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. II, p.31 și Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, pp. 137-138).

⁶⁷ A se vedea Florian Dudaș, *Vasile Sturze Moldoveanul, peregrinul transilvan*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1993, pp. 135-136.

⁶⁸ Mihail K. Qaramah, „Contribuții la înțelegerea liturghiei românilor din veacul al XVII-lea – Ms. *BAR rom. 707*”, *Altarul Reîntregirii* 3/2019, pp. 152-153 și p. 160.

⁶⁹ Dudaș, *Vasile Sturze*, pp. 139-141.

⁷⁰ Dudaș, *Vasile Sturze*, pp. 142-144; 173-175.

⁷¹ Vanca, *Paradigme liturgice*, p. 16, p. 90. Amintim, de pildă, și fragmentele de Molitfelnic din ms. *BAR rom. 707* (a. 1699) preluate din *BLG* (Qaramah, „Contribuții”, pp. 152-153 și p. 160), precum și mss. *Mitr. Sib. 22*, *Mitr. Sib. 36*, *Mitr. Sib. 37*, *Mitr. Sib. 54*, *Sib. Mitr. 320*, toate din secolul al XVIII-lea, care reproduc rânduieli din *BLG* (a se vedea Cherescu, „Molitfelnicele manuscrise”, pp. 23-32).

⁷² Pentru detalii:

https://www.bcucluj.ro/sites/all/modules/custom/bcu_catalogs/data/csmsrel/pdf/m/Molitvenic1.pdf.

⁷³ Pentru detalii:

https://www.bcucluj.ro/sites/all/modules/custom/bcu_catalogs/data/csmsrel/pdf/m/Molitvenic5.pdf.

⁷⁴ Pentru detalii:

https://www.bcucluj.ro/sites/all/modules/custom/bcu_catalogs/data/csmsrel/pdf/m/Molitvenic2.pdf; accesibil online pe <http://dspace.bcucluj.ro/handle/123456789/72706?mode=full>.

(a. 1737)⁷⁶, *BCU Cj. rom. 4365* (a. 1741-1745)⁷⁷, *BCU Cj. rom. 4332* (a. 1750)⁷⁸. Astfel, *BLG* a avut un rol extrem de important în unificarea liturghiei românilor din Ardeal.

CONCLUZII

După cum am arătat în această lucrare, Molitfelnicul de la Bălgrad reprezintă în cea mai mare parte o traducere, cu anumite prelucrări și adaptări, a Molitfelnicului slavon de la Câmpulung. Pe lângă acest document, editorii Molitfelnicului bălgrădean au întrebuițat și Rânduiala Vecerniei plecării genunchilor cuprinsă în Liturghierul tipărit la București cu nouă ani înainte, ce a fost, probabil, tipărită și separat în același an. Totodată, o parte din schimbările operate de editorii Molitfelnicului de la Bălgrad în cadrul formularelor preluate din Molitfelnicul muntenesc, ar fi putut fi inspirate din alte documente a căror identificare precisă nu se poate realiza în acest stadiu al cercetării.

Molitfelnicul de la Bălgrad este, cu siguranță, produsul reformei liturgice ortodoxe românești din secolul al XVII-lea, din următoarele motive:

- apariția sa a fost determinată de nevoia de corectare, deci de reformare, a formularelor evhologice existente, supuse atât greșelilor realizate de copiiști, din pricina necunoașterii temeinice a normelor ritului bizantino-slav, cât și influențelor eterodoxe;

- alegerea modelului său principal a fost ghidată de nevoia asigurării fidelității față de ritul bizantin-slav, Molitfelnicul de la Câmpulung fiind, la rândul său, o parte importantă din procesul de reformă liturgică demarat de autoritatea ecleziastică în Biserica Ungrovlahiei în secolul al XVII-lea;

- editorii Molitfelnicului de la Bălgrad au intervenit în redactarea anumitor rituri, cu scopul adaptării unor părți din formularele evhologice la uzanțele locale sau la schimbările survenite în practică în intervalul de timp scurs de la tipărirea Molitfelnicului de la Câmpulung în 1635; de asemenea, editorii au selectat, în general, materialul evhologic pentru a corespunde necesităților liturgice parohiale (excepție fiind păstrarea Rânduiei Panaghiei);

- editarea Molitfelnicului bălgrădean a avut un impact considerabil în practica liturgică ortodoxă din Transilvania, lărgă sa circulație în copii manuscrise fiind o dovadă a rolului jucat de această ediție în uniformizarea liturghiei Bisericii Ardealului;

- traducerea românească a Molitfelnicului, după un model considerat fidel practicii ortodoxe, s-a înscris într-un program mai amplu de tipărire a cărților liturgice în limba română sub coordonarea protopopului Ioan Zoba, în care se înscriu și *Ceaslovul* (a. 1685), și *Rânduiala Diaconstvelor* (a. 1687)⁷⁹, acest demers contribuind semnificativ la îndeplinirea

⁷⁵ Pentru detalii:

https://www.bcuculuj.ro/sites/all/modules/custom/bcu_catalogs/data/csmsrel/pdf/m//Molitvenic4.pdf.

⁷⁶ Pentru detalii:

https://www.bcuculuj.ro/sites/all/modules/custom/bcu_catalogs/data/csmsrel/pdf/e//Euhologiu1.pdf.

⁷⁷ Pentru detalii:

https://www.bcuculuj.ro/sites/all/modules/custom/bcu_catalogs/data/csmsrel/pdf/e//Euhologhion.pdf.

⁷⁸ Pentru detalii:

https://www.bcuculuj.ro/sites/all/modules/custom/bcu_catalogs/data/csmsrel/pdf/e//Euhologiu2.pdf.

⁷⁹ Pentru un studiu asupra acestei tipărituri și ediția sa critică a se vedea Dumitru A. Vanca, *Rânduiala Diaconstvelor. Liturghia românilor ardeleni în sec. al XVII-lea*, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2009.

țelului pastoral și inițiativ îndreptat în special asupra credincioșilor, în condițiile în care, după cum însuși protopopul Ioan afirma, „mulți cu dor merg la besearecă, ca să auză și să ia ceva mângâiere sufletească, iar neînțelegând, mârniți să întoarnă acasă”⁸⁰.

Toate aceste aspecte sunt în concordanță cu nivelurile de responsabilitate ale reformei liturgice, definite de liturgistul T. Pott: inițierea, reșezarea liturghiei în locul său autentic în viața Bisericii și a fiecărui credincios și adaptarea/restaurarea⁸¹.

---

⁸⁰ A se vedea prefața la *Ceasloveț*, reprodusă în Bianu, Hodoș, *Bibliografia*, vol. I, p. 279.

⁸¹ Thomas Pott, *Reforma liturgică bizantină*..trad. C. Login, Edit. Renașterea, Cluj-Napoca, 2020, pp.106-125.

BIBLIOGRAFIE

- [1] Алмазов, А. И., *История чинопоследований крещения и миропомазания*, Казань, 1884.
- [2] Arranz, M., „Les Sacrements de l’ancien Euchologe constantinopolitain (6). IVeme Partie. L’«Illumination» de la nuit de Pâques”, *Orientalia Christiana Periodica* 51/1985, pp. 66-86.
- [3] Arranz, M., „Les Sacrements de l’ancien Euchologe constantinopolitain (7). IVeme Partie. L’«Illumination» de la nuit de Pâques”, *Orientalia Christiana Periodica* 52/1986, pp. 145-178.
- [4] ARRANZ, M., *L’Eucologio Constantinopolitano agli Inizi del Secolo XI*, Editrice Pontifica Università Gregoriana, Rome, 1996.
- [5] Bianu, I., Hodoș, N., *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, vol. I-IV, Atelierele Grafice „Socec & Co.”, București, 1903-1944.
- [6] Barbu, V., *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea*, Editura Academiei Române, București, 2008.
- [7] Bulei, D., „Viața culturală și și cartea tipărită în vremea lui Matei Basarab”, *Tyragetia* 2/2013, pp. 89-96.
- [8] Cherescu, P., „Molitifelnicele manuscrise din Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului. Studiu istorico-liturgic”, *Revista Teologică* 4/1992, pp. 18-39.
- [9] Chițulescu, P., *Cartea slavă din Biblioteca Sfântului Sinod – secolele XVI-XVIII*, Edit. Dynasty Books Proeditură și Tipografie, București, 2020.
- [10] Cornescu, C., „Rînduiala Botezului în diferite molitifelnice slave și românești folosite în Biserica Română”, *Studii Teologice* 9-10/1961, 566-585.
- [11] Croitoru, I., „Deacon Coresi (c. 1510 - c. 1583) and his activity as a printer in the context of the 16th century protestant propaganda”, *Icoana Credinței* 14/2021, pp. 37-75.
- [12] Dăianu, E., „Un Molitvenic calvinesc pentru români”, *Răvașul* 6/1908, pp. 168-181.
- [13] Deletant, D. J., „Slavonic Letters in Moldavia, Wallachia and Transylvania from the Tenth to the Seventeenth Centuries”, *The Slavonic and East European Review* 58.1/1980, pp. 1-21.
- [14] Deletant, D. J., „Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century”, *The Slavonic and East European Review* 60.4/1982, 481-499.
- [15] Дмитриевский, А. А., *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, томъ II, Типография Императорского Университета Св. Владимира, Киевъ, 1901.
- [16] Drimba, V., (ed.), *Coresi, Tâlcul Evangheliilor și Molitvenic rumânesc*, Edit. Academiei, București, 1998.
- [17] Dudaș, F., *Vasile Sturze Moldoveanul, pelerinul transilvan*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1993.
- [18] Dumitran, A., Gherman, A.-M., Vanca, D. A., (eds.), *Molitvnic. Bălgrad. 1689-2009*, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2009.
- [19] Dumitran, A., *Religie Ortodoxă – Religie Reformată. Ipostaze ale identității profesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, ed. a II-a, Ratio et Revelatio, Oradea, 2015.
- [20] Gheție, I., „Evoluția normelor literare în tipăriurile ardelenesti de la sfârșitul secolului al XVII-lea”, *Limba română* 5/1973, pp. 443-452.
- [21] Grosu, T. Ș., *Molitifelnicele românești în raport cu originalele lor grecești. Studiu istoric, filologic și teologic*, Teză de doctorat nepublicată, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 2013.
- [22] Holban, M., et alii, *Călători străini în Țările Române*, vol. II, Edit. Științifică și Enciclopedică/Edit. Academiei Române, București, 1968.
- [23] Желтов, М. С., „Обзор истории чинов благословения брака в православной традиции”, în *Православное учение о церковных Таинствах. Москва, 13-16 ноября 2007 г.*, Том III, Синодальная библейско-богословская комиссия, Москва, 2009, pp. 109-126.
- [24] Libidov, A., *Manuscrisele slavone de la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române. Studiu monografic și antologie de texte*, Edit. Etnologică, București, 2020.
- [25] Lința, E., *Catalogul manuscriselor slavo-române din Republica Socialistă România*, vol. I, Universitatea din București, București, 1980.
- [26] Marinis, V., „«He Who Is at the Point of Death»: The Fate of the Soul in Byzantine Art and Liturgy”, *Gesta* 54/2015, pp. 59-84.
- [27] Mârza, E., *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia. 1577-1702*, Edit. Imago, Sibiu, 1998.
- [28] Mârza, E., Florin, B., (coord.), *Repertoriul tipografilor, gravurilor, patronilor, editorilor cărților românești (1508-1830)*, Edit. Astra Museum/Techno Media, Sibiu, 2013.

- [29] Meyendorff, P., „The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look”, *St Vladimir's Theological Quarterly* 29.2/1985, p. 101-114.
- [30] Meyendorff, P., *Rusia, Ritual și Reformă. Reforma liturgică a Patriarhului Nikon în secolul al XVII-lea*, trad. Pupeza Cristina, Edit. Astra Museum/Edit. Ecclesiast, Sibiu, 2015.
- [31] Mihail, P., „Molitfelnicul mitropolitului Dosoftei – Iași 1681”, *Mitropolia Moldovei și Sucevei* 4-6/1981, pp. 315-333.
- [32] Mihail, P., „Molitelnicele de la mănăstirea Runcu din Ardeal comparate cu alte manuscrise din epocă”, *Mitropolia Ardealului* 9-10/1984, pp. 663-677.
- [33] Mihail, Z., „L'œuvre de Pierre Movilă en langue roumaine. Témoignages inédites du XVIII-XIX siècles”, în Ștefan S. Gorovei (ed.), *Pierre Movilă et son temps*, Commission Nationale de la Roumanie pour l'UNESCO, București, 1996, pp. 107-124.
- [34] Moldovanu, D., „Finalitatea textelor slavo-române intercalate din Evul Mediu românesc”, în Alexandru Gafton, Sorin Guia, Ioan Milica (eds.), *Text și discurs religios*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, pp. 103-123.
- [35] Одинцов, Н. Ф., *Порядок общественного и частного богослужения в древней России до XVI века*, Изд. книгопродавца И.Л. Тузова, Санкт-Петербург, 1881.
- [36] Panaitescu, P. P., „Influența operei lui Petru Movilă, arhiepiscop al Kievului, în Principatele Române”, în Petre P. Panaitescu (ed.), *Petru Movilă. Studii*, Edit. Enciclopedică, București, 1996, pp. 25-35.
- [37] Panaitescu, P. P., *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, Edit. Academiei Române, București, 2003.
- [38] Panaitescu, P. P., Mihail, Z., *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. III/1, Edit. Academiei Române, București, 2018.
- [39] Pavel, E., „Considerații asupra tipăriturilor bălgrădene de la sfârșitul secolului al XVII-lea”, *Cercetări de lingvistică* 2/1981, pp. 187-197.
- [40] Pavel, E., *Carte și tipar la Bălgrad (1567 – 1702)*, Edit. Clusium, Cluj-Napoca, 2001.
- [41] Pott, T., *Reforma liturgică bizantină. Studiul fenomenului evoluției intenționate a liturghiei bizantine*, trad. Cezar Login, Edit. Renașterea, Cluj-Napoca, 2020.
- [42] Qaramah, M. K., „Contribuții la înțelegerea liturghiei românilor din veacul al XVII-lea – Ms. BAR rom. 707”, *Altarul Reîntregirii* 3/2019, pp. 149-161.
- [43] Qaramah, M. K., „The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo-Romanian Euchologia (16th -17th century)”, *International Journal of Orthodox Theology* 11.3/2020, pp. 135-172.
- [44] Qaramah, M. K., „Rânduiala Mărturisirii păcatelor și alte rugăciuni de iertare în Molitfelnicele slavone din spațiul românesc (sec. XVI-XVII)”, *Mitropolia Olteniei* 1-4/2020, pp. 218-237.
- [45] Qaramah, M. K., „Considerații pe marginea unei tipărituri liturgice românești mai puțin cercetate – *Mystirio sau Sacrament* (Târgoviște, 1651)”, *Transilvania* 5/2021, pp. 85-96.
- [46] Qaramah, M. K., *O istorie a Molitfelnicului românesc. Evoluția formularelor Sfintelor Taine (sec. XVI-XVII)*, Teză de doctorat [nepublicată], Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia, 2021.
- [47] Qaramah, M. K., „Rânduiala înmormântării laicilor în Molitfelnicele slavo-române (sec. XVI-XVII)”, *Altarul Reîntregirii* 1/2021, pp. 131-164.
- [48] Radle, G., „The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions”, în Bert Groen *et alii* (eds.), *Studies in Oriental Liturgy. Proceedings of the Fifth International Congress of the Society of Oriental Liturgy, New York, 10-15 June 2014*, Leuven – Paris – Bristol, Peeters, 2019, pp. 277-293.
- [49] Raes, A., „Le Rituel Ruthène depuis l'Union de Brest”, *Orientalia Christiana Periodica* 1/1935, pp. 361-392.
- [50] Simonescu, D., Bogdan, D. P., „Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab”, *Biserica Ortodoxă Română* 56/1938, pp. 866-880.
- [51] Streza, C., „Cult și Reformă liturgică în Biserica Ortodoxă a Transilvaniei, în secolul al XVII-lea”, *Revista Teologică* 98.4/2016, pp. 73-97.
- [52] Streza, L., „Trei manuscrise liturgice românești din sec. XVII-XVIII”, *Studii Teologice* 1/1986, pp. 119-122.
- [53] Streza, L., „Rânduiala Tainei Sfântului Maslu, după manuscrise liturgice din Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului”, *Ortodoxia* 4/2012, pp. 13-27.

- [54] Ștrempel, G., „Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea”, în Barbu Lăzăreanu (ed.) *Studii și cercetări de bibliologie*, vol. I, Edit. Academiei Republicii Populare Române, București, 1955, pp. 15-42.
- [55] Ștrempel, G., *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I-IV, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1978-1992.
- [56] Thomson, F. J., „Peter Mogila’s Ecclesiastical Reforms and the Ukrainian Contribution to Russian Culture. A Critique of Georges Florovsky’s Theory of the Pseudomorphosis of Orthodoxy”, *Slavica Gandensia* 20/1993, pp. 67-119.
- [57] ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Π., *Μικρόν Εὐχολόγιον*, τ. Α, Ἐκδοσις δευτέρα, Ἀδελφότης Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα, 1998.
- [58] Turcu, I., „Popa Mihai, un interesant copist din secolul al XVII-lea”, *Biserica Ortodoxă Română* 11-12/1973, pp. 1268-1289.
- [59] Vanca, D. A., *Rânduiala Diaconstvelor. Liturghia românilor ardeleni în sec. al XVII-lea*, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2009.
- [60] Vanca, D. A., *Paradigme liturgice în sec. 17. Ioan Zoba din Vinț și evoluția liturghiei românești*, Alba Iulia, Edit. Reîntregirea, 2016.